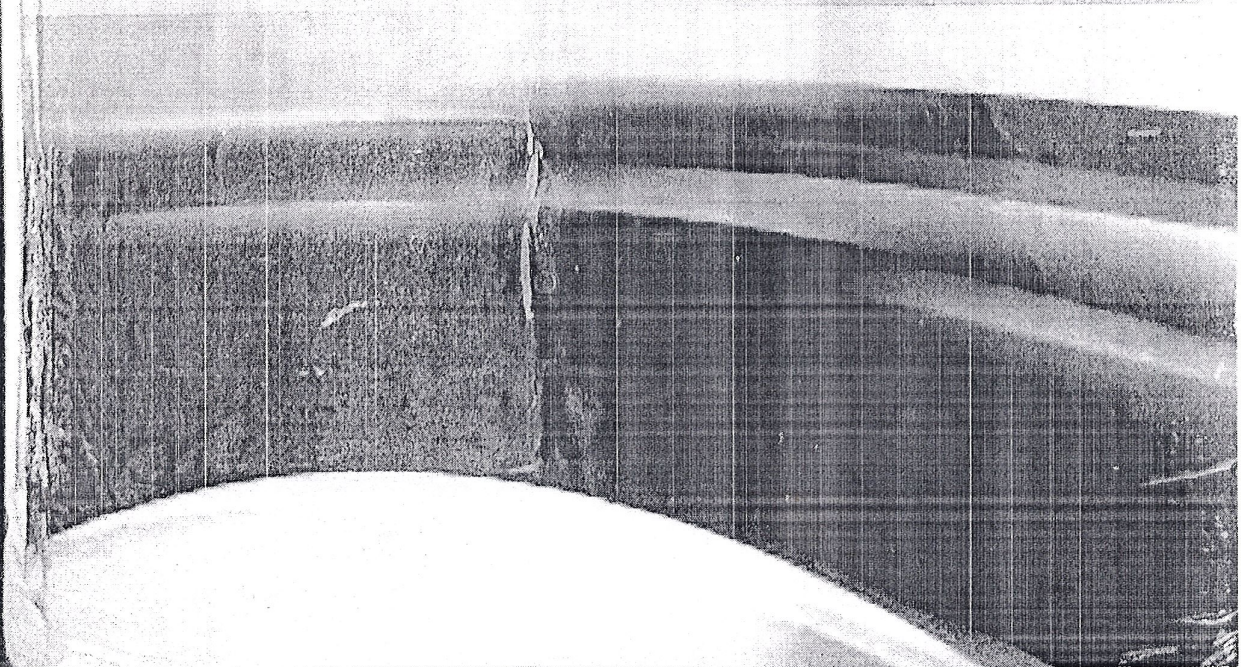

Environmental Social Issues Problems and Continuous Development

Dr. Dilip Barsagade

Environmental Social Issues Problems and Continuous Development

Editor

Dr. Dilip Barsagade

Assistant Professor

Fule-Ambedkar College of Social Work,

Gadchiroli

Publisher

**Shriyanshi Prakashan
Agra**

Publisher

Shriyanshi Prakashan

**8, Gandhi Nagar, Near Paliwal Park ,
Agra-282003 - UP (India)**

**Branch office- A-31/119, Mata Mandir, Gali No-2, Maujpur,
New Delhi-110053**

Environmental Social Issues Problems and Continuous Development

Edited by- Dr. Dilip Barsagade

Published by- Alok Shrivastava Shriyanshi Prakashan, Agra
Year-2022

© : Editor

First Edition : 2022

ISBN : 978 -93-81247-45-7

No part of this book covered by the copyright here on may be reproduced or used in any form or by any means-graphics, electronic or mechanical including but not limited to photocopying, recording, taping, web distribution, information ,network or information storage and retrival systems-without the written permission of the publishers.

The Editor, Authors and /or Publishers would not be responsible for any loss/damage including by the user of this book for any mistake that have inadvertently crept in.

The editor and publisher will not be responsible for any copyright infringement, the author will be fully responsible

Laser - Manoj Graphics, Agra

Printer - pooja Press, Agra

Contributors' List

- 1- **E.Sharada, K.Y.Karuna and Dr.Veerabathini Manohar**
Lecturer in Chemistry,
Government Degree and P.G College, Siddipet
(Autonomous),Telangana-502103
- 2- **Mr. Shariqæ S. Shaikh**
Head and Assistant Professor
Department of Physics
Late Ku. Durga K. Banmeru Science College, Lonar , Dist. Buldana
M.S –443302
- 3- **Dr.Suresh Namdeo Gawai**
(M.Com.,M.Phil., Ph.D.)
ShriShivaji Science and Arts College, Chikhli
- 4- **Jayshree**
p. more Gilani science college Ghatangi
- 5 **Dr. Mahvish Anjum**
Assistant Professor
Department of Geography
Prof. Rajendra Singh (Rajju Bhaiya) University, Prayagraj
- 6- **Dr. Prakash Sannakkanavar**
Assistant Professor and Research Guide
Department of Studies in Education.
Karnataka State Akkamahadevi Women's University
Jnanashakti Campus, Torvi, VIJAYAPURA-586108

- 7- **Balram Singh***
Assistant Professor, Maharana Pratap Govt. P.G. College, Hardoi
- 8- **Bodising Narah**
Assistant Professor, Department of Education
Purbanchal College, Silapathar, Assam (India)
- 9- **Pavithra A.V.**
Ph.D. Scholar
Davanagere University, Karnataka
Research Guide: Dr. Lokesha M.U
Davanagere University, Karnataka
- 10 **डॉ. आशीष कुमार**
सह आचार्य समाजशास्त्र
एस.जी.जी. राजकीय महाविद्यालय, बाँसवाड़ा
- 11 **डॉ. श्री. नरेन्द्र रघटाटे**
सहाय्यक प्राध्यापक
तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

CONTENTS

- 1- **Environmental Social Issues Problems and Continuous Development**
E.Sharada, K.Y.Karuna and Dr.Veerabathini Manohar 01-20
- 2- **Gender Equality: Issues And Challenges**
Mr. Sharique S. Shaikh 21-44
- 3- **Priority Issues of Environment And Sustainable Development In India**
Dr.Suresh Namdeo Gawai 45-56
- 4- **The Study On Environment Social Issues Problems And Continuous Development**
Jayshree p 57-66
- 5- **Role of Entrepreneurship in the Development of Small-scale Industry Sector**
Dr. Mahvish Anjum 67-76
- 6- **Environment and Psychological Development of Human**
Dr. Prakash Sannakkanavar 77-90
- 7- **Environmental Degradation: Causes, Human Impact And Disease Transmission** k k
Balram Singh* 91-98
- 8- **Gender Equality in Education: Significant Role of Academic Environment and Socio-culture in Reinforcing Gender Equality**
Bodising Narah 99-112

**9- Save Paper Save Green-promotion of Environmental
Justice Through Green Social Work Practice**

Pavithra A.V,

113-126

10- पर्यावरणीय सामाजिक मुद्दे समस्याएँ एवं विकास

डॉ. आशीष कुमार

127-146

11- ईम्बेन्सुअल कान्टचे आदेशावादी तत्व : एक विवेचन

डॉ. श्री. नरेन्द्र रघटाटे

147-162

CHAPTER-11

ईम्यॅन्युअल कान्टचे आदेशावादी तत्व : एक विवेचन

डॉ. श्री नरेन्द्र रघटाटे
सहाय्यक प्राध्यापक
तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय,
नागपूर

• Abstract -गोषवारा :-

प्रस्तुत अध्ययन नीतिशास्त्राच्या अतिनीतिशास्त्र या उपशास्त्राच्या अंतर्गत असले तरी त्याचा संबंध नीतिशास्त्रातील दुसरी उपशाखा आदर्श नीतिशास्त्र यांच्याशी आहे. नैतिक आचरण इच्छा स्वातंत्र्या शिवाय शक्य नाही. कान्टचा असा विश्वास आहे की, जर सामान्य मनुष्याने नैतिक नियमांच्या स्वरूपाचा विचार केला तर त्याला हे स्पष्ट होईल की नैतिकतेच्या प्राग्नुभविक नियमांचे स्वरूप अनिवार्य आदेशां सारखे असते. नैतिक नियमांचे ज्ञान व्यक्तीला त्याच्या व्यावहारिक बुद्धी (Practical Reason) द्वारेच मिळते. व्यावहारिक बुद्धिद्वारा नैतिक नियमांचा सहजरित्या बोध होतो. म्हणून विवके वा बुद्धी (व्यावहारिक बुद्धी विवेकाचाच एक प्रकार आहे) चे आदेशच नैतिक नियम होत. तोच कर्तव्या-कर्तव्याचा निर्णय करतो. बुद्धिवादानुसार, नैतिक नियमांचे स्वरूप सामान्य (Universal) असते. नियमसुद्धा दोन प्रकारचे आहेत - १) आकारात्मक (Formal) आणि २) द्रव्यात्मक (Material) नैतिक आदेशांचे पहिले व महत्वाचे वैशिष्ट्य हे आहे की, त्यांचे स्वरूप सार्वत्रिक असते. नैतिक आदेशांचे दुसरे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे यांचे आदेशात्मक स्वरूप हे होय. येथे ईम्यॅन्युअल कान्ट व आर एम हेयर यांच्या आदेशात्मकतेच्या तत्वांची तुलना केलेली आहे. निष्कर्षरूप म्हणता येईलकी संपूर्ण नीतिची भाषा आदेशपर नाही आणि दुसरे, मूल्यनात्मक नीतिची भाषा सार्वत्रिक स्वरूपाची नसते.

• **Origin of Research Problem** -संशोधनाच्या समस्येचा उगम :-

नैतिक भाषेच्या स्वरूपाविषयीची चर्चा पद्धतशीरपणे G.M.Moore यांच्या 'Principia Ethica' या ग्रंथापासून सुरुवात झाल्याचे समजण्यात जरी येत असले तरी आणि अतिनीतिशास्त्राचा उगम 'Principia Ethica' असल्याने नमूद करण्यात येत असले तरी असे चिंतन यापूर्वी बर्ले आणि ह्यूम ह्यांच्या लिखाणात सुद्धा दिसून येते.

अधिनितिशास्त्रात विभिन्न सिद्धांत-निसर्गवाद, न-निसर्गवाद, भावनिकवाद, आदेशवाद, इ. दिसून येतात. त्यातल्या-त्यात आदेशवाद हा अलिकडील साठ वर्षातच प्रत्ययास यायला लागला आहे, असे समजण्यात येते. परंतु नैतिक तत्वांच्या स्वरूपाविषयीचे चिंतन करतांना इम्प्युन्युअल कान्ट यांनी सुद्धा आदेशवादी भूमिका स्वीकारून नैतिक निर्णय हे 'नैतिक आदेश' (Moral law) असल्याचे म्हणतात. आर एम हेयर प्रमाणे कान्टने सुद्धा नैतिक निर्णयाचे पर्यायाने नितिच्या भाषेचे स्वरूप सांगतांना सार्वत्रिकतेची संकल्पना अत्याधिक महत्वाची असल्याचे नमूद केले आहे. किंवाहुना सार्वत्रिकतेच्या अभावात कुठलेही नैतिक निर्णय असूच शकणार नाही असे त्यांचे मत दिसून येते.

• **Interdisciplinary Relevance** आंतरशाखिय संबंध :-

प्रस्तुत अध्ययन नितिशास्त्राच्या अतिनीतिशास्त्र या उपशास्त्राच्या अंतर्गत असले तरी त्याचा संबंध नीतिशास्त्रातील दुसरी उपशाखा आदर्श नीतिशास्त्र यांच्याशी आहे.

त्याचप्रमाणे एखादे नैतिक निर्णय सार्वत्रिक असू शकते का? याविषयी चिंतन करतांना विधीशास्त्रातील तत्वांशी त्याचे नाते जोडणारे दिसत असल्यामुळे आपल्या अध्ययनाचा संबंध विधीशास्त्राशी सुद्धा जोडता येवू शकतो.

नैतिक निर्णय मानवी आचरणाला मार्गदर्शक आणि सार्वत्रिक ठरत असतील तर आणि मनुष्य एक सामाजिक प्राणी असेल तर आपल्या अध्ययनाची उपयोगिता समाजशास्त्रीय अध्ययनाकरीता प्रस्तुत ठरावी.

• **Review of Research And Development In The Subject**

▪ **International status-** आंतरराष्ट्रीय स्थिती:-

- Denise Meyerson (1979) 'Against Prescriptivism in Ethics
- Harry J. Gensler (1976) The prescriptivism in Completeness Theorem -Mind 85(340)589-596

- Anthony Skelton(2001) Review of R.M.Hare Sorting out Ethics (Review) Australian Journal of Philosophy 79(4)583-585

उपरोक्त लेखाद्वारे असे दिसून येते की, आंतराष्ट्रीय स्तरावर सार्वत्रिकता, आदेशवाद यावर कार्य सुरु आहे.

▪ **National Status-राष्ट्रीय स्थिती:-**

- D. Y. Deshpande- 'Ethical problems'
- S. W. Gaidhane – "मूल्य निवेदन एक अतिनीतिशास्त्रीय चिकिस्ता" (अर्थ आणि निकषाविषयी, मूरच्या "चांगले" या मूल्यपदाची चिकिस्ता)

उपरोक्त लेखाद्वारे असे दिसून येते की, राष्ट्रीय स्तरावर सार्वत्रिकता, आदेशवाद यावर कार्य सुरु आहे.

▪ **Significance of the study:-** अभ्यासाची प्रासंगिकता

प्रस्तुत अध्ययनाद्वारे २० व्या शतकातील अधिनीतिशास्त्रीय तत्वज्ञान आर. एम. हेअर यांच्या अधिनीतिशास्त्रीय चिंतनाची तुलना १९व्या शतकातील बुद्धीवादी तत्वज्ञ इम्येन्नुअल कान्ट च्या मताशी करण्यात येणार असून नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयीचे चिंतन केवळ २०व्या शतकातच नव्हे तर तत्पूर्वीही झालेले आहे हे दाखवू. त्यासोबतच अधिनीतिशास्त्रात अशा तौलनिक अध्ययनाला भरपूर वाव असल्याचे दिसून येईल.

• **Objective-** प्रकल्पाची उद्दिष्टे :-

या संशोधन प्रकल्पाची खालील उद्दिष्टे आहेत.

- मानवी आचरणाच्या संदर्भात सार्वत्रिकता या संकल्पनेचे अध्ययन करणे.
- आर.एम.हेअर यांच्या नीतिच्या भाषेविषयक मतांचा अभ्यास करणे.
- इम्येन्नुअल कान्ट यांचे नीतिविषयक मत जाणणे.
- इम्येन्नुअल कान्ट आणि आर.एम.हेअर यांच्या उपरोक्त मताची परस्पर तुलना.
- नैतिक निर्णयाला वस्तुनिष्ठता असू शकते काय? या समस्येचा विचार करणे.

• **Hypothesis.** सिध्दांत कल्पना :- 'जर एखादे कार्य 'योग्य' आहे

तर त्यास 'करायला पाहिजे' ही भावना त्यात अंतर्भूत असते. अतः हा सिध्दात 'आहे' आणि 'पाहिजे' ('is' and 'ought') च्या भेदासंदर्भात आपल्याला संकेत देतो. परंतु मानवाने काय करायला पाहिजे म्हणजेच नैतिक नियमांचा फक्त आकारच त्याच्या सिध्दांता द्वारा निर्धारित होतो'- सिध्द करायचे आहे.

• **Research Methodology.** संशोधन पद्धती :-

प्रस्तूत अध्ययन तौलनिक स्वरूपाचे असल्यामुळे आपण विश्लेषणात्मक आणि संश्लेषणात्मक ह्या दोन्ही संशोधन पद्धतीचा अवलंब करू.

• **प्रस्तावना (Introduction) :-**

आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात ईमॅन्युअल कान्टचे तेच स्थान आहे जे प्लेटो आणि अॅरिस्टॉटलचे ग्रीक इतिहासात आहे. ज्याप्रमाणे ग्रीक तत्त्वज्ञानाच्या अध्ययनाचा केंद्रबिंदू प्लेटो तथा अॅरिस्टॉटलला मानल्या जाते त्याचप्रमाणे आधुनिक तत्त्वज्ञानाच्या अध्ययनाचा केंद्रबिंदू कान्ट हा होय.

कान्टची सर्वात महत्त्वपूर्ण कशती म्हणजे त्याचे 'Critique of Pure Reason' हे होय जे १७८३ मध्ये प्रकाशित झाले. यानंतर जवळ-जवळ विसेक वर्षे कान्ट करिता सतत परिश्रम व त्यातून मिळणाऱ्या उपलब्धीचे राहिले. ही गोष्ट त्यांच्या ग्रंथाच्या सूची वरून स्पष्ट होते. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या कशती पुढिलप्रमाणे. 'Critique of pure Reason' (IInd edition 1787), 'Critique of Practical Reason' (1787), 'Critique of Judgement' (1790),

कान्टच्या तत्त्वज्ञानात्मक चिंतनाचा प्रारंभ देकात तथा लाईबनिट्झच्या बुद्धिवादी परंपरेच्या प्रभावाचे फलित आहे. या परंपरेचा उच्चांक हा क्रिश्चियन वुल्फच्या 'स्थूल मेटॅफिजिक्स' मध्ये आढळतो. यांच्याअनुसार, आपले सर्व ज्ञान एकतर वैज्ञानिक असते किंवा ते वैज्ञानिक होऊ शकते. वैज्ञानिक ज्ञानाशी तात्पर्य हा होय की, ज्ञान पूर्ण, सुव्यवस्थित, प्राग्नुभविक आणि सुनिश्चित असते. या बुद्धिवादी परंपरेनुसार, संसारातील सर्वच वस्तु, मग त्यांचा अनुभव आपल्याला मिळो अथवा न मिळो ते सिध्दांततः जाणल्या जाऊ शकते. बुद्धिवर निस्सिम श्रद्धा ठेवणारे हे तत्त्वज्ञान बुद्धिच्या क्षमतेची कोणतीही मर्यादा स्वीकार करित नाही. या परंपरेनुसार तत्त्वमीमांसा आणि प्राग्नुभविक विज्ञान वैध आहे. यात उपलब्ध असणाऱ्या निश्चिततेची तुलना ही गणिताच्या सिध्दांतात असणाऱ्या निश्चिततेशी केल्या जाऊ शकते.

नैतिक आचरण इच्छा स्वातंत्र्या शिवाय शक्य नाही. परंतु जर सत्चे तत्त्वमीमांसात्मक ज्ञान शक्य असेल तर ते एकाच बाजूने म्हणजेच वैज्ञानिक संशोध

नाच्या क्षेत्रातच उपयोगी पडते तसेच ते सार्थक नियमांनी सतुच्या क्षेत्रापर्यंत विस्तारून होऊ शकते. वैज्ञानिक जगतातील अनेक नियमांपैकी एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण नियम म्हणजे सार्वत्रिक कारणतेचा नियम होय, ज्याशिवाय वैज्ञानिक ज्ञान शक्य नाही.

'क्रिटिक ऑफ प्युअर रिजन' या पुस्तकाच्या निष्कर्षाच्या प्रारंभीच कान्ट म्हणतो, 'वर ताऱ्यांनी भरलेले आकाश आहे आणि माझ्या आतमध्ये वास्तव करणारे नैतिक नियम- या दोन गोष्टीं विषयी आपण जितका विचार करतो तितकेच त्यांच्या विषयी प्रशंसा आणि भीतियुक्त श्रद्धेच्या भाव उत्पन्न होतो'.! यात 'ताऱ्यांनी भरलेले आकाश' याच्याशी कान्टचा तात्पर्य नैसर्गिक जगताशी आहे जे अनिवार्य, सार्वत्रिक नियमांचे प्रदर्शन करते.

कान्टचा असा विश्वास आहे की, जर सामान्य मनुष्याने नैतिक नियमांच्या स्वरूपाचा विचार केला तर त्याला हे स्पष्ट होईल की नैतिकतेच्या प्रागनुभविक नियमांचे स्वरूप अनिवार्य आदेशां सारखे असते.

नैतिक नियमांचे ज्ञान व्यक्तीला त्याच्या व्यावहारिक बुद्धी (Practical Reason) द्वारेच मिळते. व्यावहारिक बुद्धिद्वारा नैतिक नियमांचा सहजरित्या बोध होतो. अतः आचरणा संबंधी कोणतेही निर्देश व्यावहारिक बुद्धिच देऊ शकते. मनुष्यात दोन तत्व असतात, एक म्हणजे विवेक (Reason) आणि दुसरी भावना (Sensibility). ईच्छा, काम, क्रोध, इ. भावनांचे रूप आहेत. परंतु बुद्धी किंवा विवेकाचे स्थान मनुष्याच्या स्वभावात खुपच महत्त्वपूर्ण ठरते. मनुष्यातुन विवेकाला काढून टाकल्यास नैतिकता लोप पावते कारण यामुळे मनुष्याचे कर्म हे पशुतूल्य ठरते. म्हणुन विवेक वा बुद्धी (व्यावहारिक बुद्धी विवेकाचाच एक प्रकार आहे) चे आदेशच नैतिक नियम होत. तोच कर्तव्या-कर्तव्याचा निर्णय करतो. कान्टने बुद्धिलाच ती नैतिक शक्ती म्हटले आहे ज्यामुळे मानवाला नैतिक नियमांचे ज्ञान होते. अतः त्याच्या या मताला बुद्धिवाद (Rationalism) म्हणतात.

बुद्धिवादाच्या आरंभाचा विचार करतांना कान्टला बुद्धिवाचा प्रणेता मानता येत नाही, तर फार प्राचिन काळी याचा प्रारंभ प्राचिन ग्रीक मध्ये सिनिक्स आणि स्टॉईक्स संप्रदायात आढळतो, ज्याला सिनिसिझम (Cynicism) आणि स्टॉईसिझम (Stoicism) सुद्धा म्हणतात. त्यानंतर मध्य काळातील धार्मिक युगामध्ये सुद्धा हा विचार आपल्याला दिसुन येतो.

यानंतर हेच बुद्धिवादी मत आपल्याला मध्यकाळातील धार्मिक मतातसुद्धा आढळुन येते. हे मत ईश्वराच्या धर्मिकतेला नैतिकतेची पुंजी मानतो. यामध्ये वासनांचे हनन आणि विवेकपूर्ण जीवनच धार्मिक जीवन म्हणून सांगितले गेलेले आहे.

आधुनिक काळात याच बुद्धिवादाची री ईम्यॅन्युअल कान्टने ओढलेली दिसते. बुद्धिवादात व्यक्तिच्या विवेकाचे महत्त्व विषय केलेले आहेत.

बुद्धिवादानुसार, नैतिक नियमाचे स्वरूप सामान्य (Universal) असते. यानुसार बुद्धिचा आदेशच नैतिक नियम आहे आणि बुद्धितत्त्व सर्वमानवात सामान्य रूपात आढळते म्हणून यामुळेच नैतिक नियमाचे स्वरूप सुध्दा ठरते. ते अनुभव निरपेक्ष असतात. ते मनुष्याला अनुभवाद्वारे प्राप्त होत नाही. जर असे झाले असते तर ते नियम सामान्य कसे झाले असते. कारण अनुभव तर व्यक्तिनिष्ठ किंवा व्यक्तिगत असतात व त्याचे स्वरूप भिन्न-भिन्न व्यक्तींकरिता भिन्न-भिन्न ठरतात. म्हणून नैतिक नियमांचे स्वरूप सार्वभौम आणि सर्वसामान्य ठरते.

व्यक्तीविवेक हिनतेच्या दशेमध्ये कोणतेच कार्य करित नाही. तो कार्याची योग्यता ओळखूनच कार्य करतो आणि याकरिता त्याच्याजवळ एखादा नियम निश्चितरीत्या असायलाच हवा.

हे नियमसुध्दा दोन प्रकारचे आहेत :

१) आकारात्मक (Formal)

२) द्रव्यात्मक (Material)

संवेदात्मक प्रवृत्तींवर आधारित नियम द्रव्यात्मक नियम आहेत. हे इंद्रियानुभवीक नियम आहेत कारण यांचा आधार इच्छेची अनुभूती असते. इंद्रियानुभावापेक्षा स्वतंत्र नियम हे प्रागनुभवीक नियम असतात, यांनाच कान्ट आकारात्मक नियम म्हणतो. या नियमांचा कार्याच्या परिणामांशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसतो. 'कर्तव्या करिताकर्तव्य' चा नियम वरील प्रमाणे आकारात्मक नियम आहे.

यानंतर आपण नैतिक आदेशाच्या स्वरूपाकडे वळणार आहोत. हे स्पष्टच आहे की नैतिक आदेश नियमांच्या नैतिकतेचे प्रमाण आहे. जरते याच्या अनुकूल असेल तर ते नैतिक नाहितर अनैतिक ठरते.

नैतिक निर्णयाच्या संदर्भात ईम्यॅन्युअल कान्टने आदेशात्मकतेचे तत्त्व कशाप्रकारे स्विकारले याचा विचार येथे करण्यात आला आहे.

नैतिक आदेशाचे पहिले व महत्त्वाचे वैशिष्ट्य हे आहे की, त्याचे स्वरूप सार्वत्रिक असते. (Pure reason is practical of itself alone, and it gives (to man) universal law, which we call moral law.)² हा आदेश अपवादांच्या शक्यतेचा स्वीकार करित नाही. या नियमाची सार्वत्रिकता आकारिक असते. याचा अर्थ हा होय की वस्तुगत परिस्थिती काहीही असो, हा नियम त्यांच्यावर सार्वत्रिक रूपातच लागू होतो. साधारण नैतिकतेच्या विश्लेषणाद्वारे सुध्दा नैतिक आदेशाचे हे

बुद्धिचे वस्तुगत नियमजे 'पाहिजे' च्या लक्षणांनी युक्त असतात ते मनुष्याच्या आचरणाशीच संबंधीत असतात, पुढा किंवा ईश्वराचे आचरण या प्रकारे 'पाहिजे' दारा व्याख्यापित होत नाही. मनुष्याच्या व्यवहाराला नियंत्रीत करणारे हे कारण तीनप्रकारचे आहेत-

हे तीन कारण चांगले (शुभ) च्या तीन प्रकारांना सुध्दा व्यक्त करतात-

क) हे कारण उपयोगी अर्थात एखाद्या साध्याचे साधन होऊ शकते.

ख) हे व्यक्तीगत रुपात शुभ (चांगले) होऊ शकते आणि

ग) हे नैतिक रुपात शुभ (चांगले) होऊ शकते.

वरील तीन ही प्रकारांना कान्ट आदेश म्हणतो. प्रथम दोघांना कान्ट सापेक्ष आदेशाची संज्ञा होतो तर तीसऱ्याला तो निरपेक्ष आदेश म्हणतो. निरपेक्ष आदेश, कोणत्याही धेय्यामुळे निर्धारित होत नाही. याची अनिवार्यता व्यक्तीगत इच्छांपासून स्वतंत्र असते. याप्रकारे आपण हे वघतो की, निरपेक्ष आदेशात अंतर्भूत आदेश शुद्ध बुद्धिचा आदेश आहे, जो आपल्या कार्याला अनिवार्यपणे अनुशासित करतो. हा कोणत्याही विशिष्ट व्यक्ती किंवा समुदायाच्या इच्छेतुन उत्पन्न नियम नव्हे आणि हा कोणत्याही धेय्य वा परिणामा द्वारे सुध्दा निर्धारित होत नाही. निरपेक्ष आदेशाचा संबंध कार्याच्या विषय-वस्तु किंवा त्याच्या परिणामाद्वारे निर्धारित होत नसून तो केवळ इच्छेच्या आकारा ; श्वतउद्ध ला निर्धारित करतो. हा बुद्धिद्वारा आत्मरोपित आदेश आहे. ज्याप्रमाणे तर्कबुद्धिचे नियम केवळ अनुभवाच्या आकाराला निर्धारित करतात त्याचप्रकारे निरपेक्ष आदेश इच्छेच्या आकाराला निर्धारित करतात.

निरपेक्ष आदेशाच्यासुत्र रचनेसंबंधी 'क्रिटिक ऑफ प्रॅक्टिकल रिजन' मध्ये कान्टने या आदेशाला केवळ एकाच सुत्राच्या आधारे प्रस्तुत केलेले आहे. (So that the maxim of your will could always hold the same time as a principle establishing universal law) परंतु 'ग्राऊंड वर्क ऑफ दी मेटॅफिजिक्स ऑफ मॉरल्स' मध्ये त्यांनी तेच आदेश पाच सूत्रांद्वारे व्यक्त केलेले दिसते ज्याला ते अलग-अलग नावांनी संबोधतात. ते सुत्र पुढीलप्रमाणे-

- १) सार्वत्रिक आदेशाचे सूत्र:- त्याच नियमा (Maxim) द्वारे आचरण करा, ज्यामुळे तुम्ही त्याचवेळी ही इच्छा करतो की तो एक सार्वत्रिक आदेश वनूनजावा.

(Formula of Universal Law:- Act only on that maxim through which you can at the same time will that it should become a universal law.)

- २) निसर्गाच्या आदेशाचे सूत्र :- याप्रकारे आचरण करा जेणे करुण तुमच्या कार्याचा नियम तुमच्या इच्छेमुळे निसर्गाचा एक सार्वत्रिक आदेश बनणार आहे.

(Formula of the law of nature:- Act as if the maxim of your action were to become through your will universal law of nature.)

- ३) स्वतः साध्याचे सूत्र :- या प्रमाणे आचरण करा जेणेकरुन आपल्यात किंवा प्रत्येक अन्य व्यक्तित्वात अंतर्भूत मानवतेला सदैव एकाचवेळी साध्याच्या रुपात प्रयोगात आणा मात्र साधन रुपात कधीच नाही.

(Formula of the End in itself: - so act as to use humanity, both in your person and in the person of every other, always at the sametime as an end, never simply as means.)

- ४) स्वातंत्र्याचे सूत्र:- याप्रकारे आचरण करा की तुमची इच्छा आपल्या नियमाच्या माध्यमाद्वारे त्याचवेळी आपल्याला सार्वत्रिक विधान बनविणारे समजू लागेल.

(Formula of Autonomy:- so act that the maxim of your will could always hold at the same time as a principle establishing universal law.)

- ५) साध्याच्या साम्राज्याचे सूत्र:- याप्रकारे आचरण करा की, जसे तुम्ही आपल्या नियमाच्या माध्यमाद्वारे साध्याच्या एका सार्वभौम राज्याचे नियम बनविणारे सदस्य आहात.

(Formula of the Kingdom of Ends:- so act as if you were always through your maxim a law making member in a Uiversal Kingdom of Ends.)

- सार्वत्रिक आदेशाचे सूत्र:-

सार्वत्रिक (सार्वभौम) आदेशाच्या सूत्रासंबंधी बोलतांना कान्ट म्हणतात की, 'त्याच नियमाद्वारे (Maxim) आचरण करा ज्यामुळे तुम्ही त्याचवेळी ही इच्छाकरता की तो एक सार्वभौम (सार्वत्रिक) आदेश बनून जावा.' निरपेक्ष आदेश तो निरुपाधीक वस्तुगत सिध्दांत आहे ज्याचे पालन प्रत्येक विवेकशील व्यक्ती करतो. कान्टच्या मते, काणत्याही कर्माची नैतिकता या गोष्टीवर निर्भर करते की त्या कार्याचे सार्वत्रिकीकरण केल्या जाऊ शकते किंवा नाही. जर कोणतेही कार्य करते

वेळी मी ही इच्छा करीत असेल की सर्वच व्यक्ती ते कार्य करीत असेल तर निश्चितच मी नैतिक कार्य करीत आहोत. याच्या विरुद्ध जर मी ही इच्छा करीत असेल की, फक्त मलाच ते कार्य करण्याची मुभा असेल तर मी एक अनैतिक कार्याचे अनुसरण करीत आहे.

थोडक्यात, कान्टच्या वरिल सिध्दांताचा सारांश पुढील प्रमाणे-

- १) नैतिक गुण विषयाधीन असतात. ते नैतिक नियमांवरच आश्रित राहतात.
- २) विवके किंवा बुद्धीद्वारेच नैतिक नियमांचे ज्ञान होते.
- ३) विवके मनुष्याच्या स्वभावाचे आवश्यक तत्व आहे. अतः त्याचेच आदेश नैतिक नियम ठरतात.
- ४) नैतिक नियम अनुभवधिष्ठित नसतात. अतः ते अभिन्न आणि अपरिवर्तनीय ठरतात.
- ५) नैतिक नियम निरपेक्ष आदेश आहेत. एखाद्या अटीशिवाय त्याचे पालन व्हायला हवे.
- ६) 'कर्तव्याकरिता कर्तव्य' चा सिध्दांत जीवनाचा खरा सिध्दांत आहे.
- ७) कर्तव्याच्या भावनेला कोणतेही स्थान नाही. त्याचे दमनच व्हायला हवे.
- ८) एकच वस्तु अटीशिवाय शुभ आहे आणि ती आहे मनुष्याचा शुभ संकल्प म्हणजेच कर्तव्याचा संकल्प.
- ९) बुद्धी सार्वभौम आहे म्हणुन नैतिक नियमसुद्धा सार्वभौम आहेत व ते नियम तीन प्रकारचे आहेत-
 - १) असे कर्म करा ज्याचे सामान्नीकरण शक्य व्हावे (सार्वत्रिक).
 - २) सर्वमानवांना साध्य समजा कोणालाही साधन समजु नका.
 - ३) असे कर्म करा जसे तुम्ही 'साध्याच्या साम्राज्यात' आहात.

म्हणजेच अशा विश्वात जेथे प्रत्येकव्यक्ती नैतिक नियमांची निर्मिती करणारा आहे आणि पालन करणारासुद्धा आहे.

• ईम्यॅन्युअल कान्ट व आर एम हेयर यांच्या आदेशात्मकतेच्या तत्वांची तुलना :-

आर एम हेयर नीतिच्या भाषेची विभागणी -मूल्यात्मक नैतिक भाषा आणि

मार्गदर्शनपर नैतिक भाषा यात करतात. तसेच 'मी काय करावे?' याचे उत्तर 'क्ष करावे' या निर्णयाद्वारे दिले जाते. जर नैतिक भाषेमध्ये या प्रकारचे निर्णय असतील तर नीतिची भाषा आदेशपर असल्याचे मान्य करता आले असते. परंतु असे नाही.

हेयरचा १९६३ मध्ये प्रकाशित दुसरा ग्रंथ 'फ्रिडम एंडरीजन' यात नैतिक भाषेचे दुसरे तत्त्व 'सार्वत्रिकता' याचा विचार व स्वीकार आपल्या सिध्दांतात केलेला दिसतो. येथे आपण कांटचे सार्वत्रिकतेचे तत्त्व आणि हेयरची सार्वत्रिकता याच्या संबंधाचा विचार केलेला आहे. तसेच हेयरने 'तार्किक नियमांच्या' रूपातच सार्वत्रिकतेची व्याख्या केलेली आहे.

हेयर, नीतिच्या मूल्यात्मक आणि मार्गदर्शक भाषेत भेद करित नसल्याने हे सार्वत्रिकतेचे तत्त्व ते दोन्ही भाषा प्रकाराला लावतात. परंतु दोन्ही भाषा प्रकार-मूल्यात्मक आणि मार्गदर्शनपर भाषा-भिन्न असल्या कारणाने जे तत्त्व एकाला लागू होते ते दुसऱ्याला होणार नाही. म्हणून जर सार्वत्रिकतेचे तत्त्व जर हेयरचे आदेशवादी मत मान्य केले तर ते तत्त्व केवळ अशाच नैतिक भाषा प्रकाराला लागू होईल जी आदेशपर असेल. मूल्यमापनपर नैतिक भाषेला हे तत्त्व लागू होऊ शकत नाही.

हेयर, आपल्या आदेशवादी सिध्दांतात सार्वत्रिकता मान्य करतात. सार्वत्रिकतेत स्थल, काल, व्यक्ती हे तीन घटक महत्वाचे असतात. म्हणजेच कांटच्या भाषेत जे निरपेक्ष असते ते. त्यात एक आदेश असतो जो सर्वांना सदासर्वदा व सारख्या प्रमाणात लागू व्हावा, त्याला ते सार्वत्रिक म्हणतात. परंतु आपण असे बघतो की, चांगलेपणाचे निकष सतत बदलणारे असतात किंवा बदलण्याची शक्यता असते व म्हणून हेयर प्रणित आदेशवादाची सार्वत्रिकता ही स्थल, काल आणि व्यक्तीसापेक्ष ठरेल.

मग प्रश्न असा निर्माण होतो की, काय अशी व्यक्तीसापेक्ष, स्थलसापेक्ष, कालसापेक्ष, परिस्थितीसापेक्ष सार्वत्रिकता असते काय? असू शकते काय? हेयरला अशी सार्वत्रिकता हवी होती काय? परंतु आपण सार्वत्रिकतेच्या संदर्भात उपरोक्त जे सांगितले आहे त्याच्याशी ही सार्वत्रिकता जुळत नाही. म्हणून ही हेयरची सार्वत्रिकता आपल्याला मान्य करता येत नाही. कारण ती सार्वत्रिकतेच्या नियमाला फाटा देणारी आहे.

हेयर नीतिच्या भाषेची विभागणी दोन प्रकारात करतात. एक म्हणजे, मूल्यात्मक नैतिक भाषा आणि दुसरी म्हणजे, मार्गदर्शनपर नैतिक भाषा. जर नैतिक भाषेमध्ये ये याचप्रकारचे निर्णय असतील तर नीतिची भाषा आदेशपर असल्याचे मान्य करता आले असते, परंतुही वस्तुस्थिती नाही. याद्वारे मार्गदर्शनपर आपल्या वक्तव्याचे समर्थन किंवा एखाद्याने केलेल्या कश्टीच्या मूल्यांकनाचा निष्कर्ष या आकाराच्या मूल्यनिर्णयाद्वारा आपण व्यक्त करित असतो.

हेयर नैतिक भाषेच्या मूल्यात्मक आणि मार्गदर्शक या प्रकारात भेद करीत नसल्यामुळे हे सार्वत्रिकतेचे तत्त्व ते दोन्ही भाषा प्रकाराला लावतात. परंतु आपण या दोघांमध्ये एकरूपता मान्य करीत नाही, ज्याची कारणे आपण दिलेले आहे. म्हणून दोन्ही भाषाप्रकार-मूल्यात्मक आणि मार्गदर्शनपर-भिन्न असल्या कारणाने जे तत्त्व एकाचे असेल ते दुसऱ्याचे असणार नाही. म्हणून जर सार्वत्रिकतेचे तत्त्व, हेयरच्या आदेशवादी सिध्दांताला मान्य केले तर, ते तत्त्व केवळ अशाच नैतिक भाषा प्रकाराला लागू होईल जी आदेशपर असेल. मूल्यमापनपर नैतिक भाषेला हे तत्त्व लागू होऊ शकत नाही. म्हणून एखादा निर्णय नैतिक निर्णय असेल तर तो सार्वत्रिक असतो हे हेयरचे मत नीतिच्या भाषेतील मार्गदर्शनपर भाषेला लागू पडते. मात्र ते मूल्यात्मक नैतिक भाषा प्रकाराला लागू पडत नाही. यावरून ह सिध्द होते की, नीतिच्या भाषेचे वरील दोन्ही प्रकार परस्परांशी संबंधीत असले तरी त्यांना एकच मानणे योग्य नव्हे.

• निष्कर्ष (Conclusion) :-

आपल्या या संपूर्ण विवेचनावरून खालील दोन बाबी सिध्द होतात : एक म्हणजे, संपूर्ण नीतिची भाषा आदेशपर नाही आणि दुसरे म्हणजे, मूल्यनात्मक नीतिची भाषा सार्वत्रिक स्वरूपाची नसते.

आत्ताच आपण वर कान्टचे मत विस्ताराने पाहिले तरी या मतावर काही तत्त्वज्ञांनी आक्षेप घेतलेले आहेत आक्षेप पुढिलप्रमाणे-

१) मानसशास्त्रीय द्वैतवादी तत्त्वज्ञाना (Psychological dualism) कान्टचा वरिल सिध्दांत मान्य नाही. ते म्हणतात की मानवाची प्रकृतीच अशी असते की त्यात दोन तत्त्व असतात, -बुद्धी (reson) आणि वासना (sensitivity). कान्टच्या अनुसार दोघांमध्ये विरुद्ध गुणधर्म आहेत. बुद्धी मनुष्यासाठी उर्ध्वगामी असते, तर वासना अधोगामी, अधःपतन करते. वासनांद्वारेच इच्छेची पूर्ती होते. म्हणून या तत्त्वांमध्ये कान्टने बुद्धिच्याच आदेशांना आचरणासंबंधीचा नैतिक मापदंड म्हणून स्वीकार केला. वासनांचे दमन करणेच योग्य आहे, परंतु यात मानसशास्त्रीय दोष आहे. बुद्धी आणि वासना दोन्ही मानवाच्या प्रकृतीचे आवश्यक तत्त्व आहेत. ते एक दुसऱ्यापासून वेगळे केल्या जाऊ शकत नाही.

२) त्याचप्रमाणे मानसशास्त्रीय सुखवाद (Psychological Hedonism) सुद्धा कान्टच्या विचारांना मान्यता देत नाही. कान्टचा विचार आहे की बुद्धी आणि वासनेमध्ये वासनाच मनुष्याच्या अधःपतनाला कारणीभूत ठरते. वासना ह्या खऱ्या अर्थाने अवैधिक ;पततंजपवदंसद्ध आहे. मनुष्याची जेव्हा जेव्हा इच्छा होते ती फक्त सुखप्राप्तीचीच. याच्याच आधारावर ते म्हणतात की, कामना आणि वासनांना दडपून टाकायला हवे. परंतु हा आधारच दोषयुक्त आहे. इच्छा तर प्रत्येक कर्माचा

अविभाज्य भागच आहे, ती त्यात असतेच. कोणतेही कर्म इच्छेविरुद्ध करे होऊ शकेल? परंतु एक गोष्ट मात्र खरी की, सर्वच इच्छा अवैधिक आणि दुषित असत नाही. जर मानवी कल्याणाच्या भावनेतुन इच्छा प्रभावित होऊन कर्म घडत असेल तर या कर्मात इच्छा अंतर्भूतच असते. म्हणुन याला निर्बुद्ध म्हटल्या जाऊ शकत नाही.

३) कान्टच्या मतात कठोरता (Stringency) आहे. त्यांच्यानुसार भावनेने किंवा वासनेने प्रेरित कर्म भलेही चांगले असेल परंतु या कर्मांना नीतियुक्त म्हटल्या जाऊ शकत नाही. म्हणून नैतिक कर्म तसेच असावे ज्यात भावना शून्य आहेत, म्हणजेच त्यांचे स्वरूप भावनाशून्य असावे.

थोडक्यात, कान्टच्या बुद्धिवादावर भरपूर टिका झालेली असतांनाही त्यांचे तत्व एकदमच निकामी आहे असे म्हणता येणार नाही. म्हणजेच कान्टच्या बुद्धिवादाचे काही गुणसुद्धा आहे व ते म्हणजे त्यांनी आपल्या सिध्दांतात या महत्वपूर्ण गोष्टीवर जोर दिला आहे की, बुद्धी व्यक्तीच्या जीवनातील महत्वपूर्ण तत्व आहे. यामुळेच वास्तविक नैतिक नियमाचे ज्ञान प्राप्त होते. परंतु यामुळे असे समजणे की, वासना अवैधिक आहे आणि नैतिक जीवन वासना-शून्य आहे, भ्रमयुक्त आहे. वासना सुद्धा नैतिक जीवनाचे एक वास्तविक तत्त्व आहे.

या संदर्भात हे सुद्धा सत्य आहे की, नैतिक गुणांचा बोध (intuition) बुद्धीला सहज होऊन जाते. त्याकरिता परिगणनेची आवश्यकता भासत नाही. बुद्धिवाद विवेकयुक्त असल्या कारणाने मनुष्याच्या गौरवाला त्यामुळे उभार येतो. या व्यतिरिक्त कान्टने म्हटलेले हे सुद्धा सत्य आहे की, नैतिक नियमांमध्ये बाध्यता सुद्धा (obligation) अंतर्भूत असते. वरिल विवेचनावरून आपण स्विकारलेली सिध्दांत कल्पना - 'जर एखादे कार्य 'योग्य' आहे तर त्यास 'करायला पाहिजे' ही भावना त्यात अंतर्भूत असते. अतः हा सिध्दांत 'आहे' आणि 'पाहिजे' ('is' and 'ought') च्या भेदासंदर्भात आपल्याला संकेत देतो. परंतु मानवाने काय करायला पाहिजे म्हणजेच नैतिक नियमांचा फक्त आकारच त्याच्या सिध्दांता द्वारा निर्धारित होतो'- सिध्द झाली असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सूचि

१. मिश्र, सांभाजिक..

कान्ट का दर्शन, उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान लखनऊ द्वितीय संस्करण पेज. नं. १८१

२. पूनश्च,

पश्.क्र. ३२

३. अँक्शन, एं. वी.

कान्ट्स गॉरल फिलॉसॉफि, मॅक मिलन १९७० पश्. क्र. १७

- 160 Environmental Social Issues Problems and Continuous Development
- 4.Hare, R. M. Language of Morals, Oxford University Press, London, 1952.
5. Moore, G. E. Principia Ethica, Cambridge University Press, London, Reprint 1960.
- 6.Verma, Ved Prakash Some Contemporary Meta-ethical Theories, University of Delhi, 1978
- 7.Warnock, G. J. Contemporary Moral Philosophy, Macmillan and Co. Ltd., London, 1967, Reprint, 1969
- 8.Warnock, Mary Ethics since 1900, Oxford University Press, London, second edition, Reprint, 1971
९. अंतरकर, शि. स. भाषा, सत्य आणि तर्क, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, (अनुवाद : Language, Truth and Logic – Ayer A. J.)
१०. जोशी, ग. पा. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा इतिहास, (खंड २)
११. देशपांडे दि. य. नीतिशास्त्राचे प्रश्न, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, औरंगाबाद, १९८७.
१२. वखले सु. वा., 'आदर्शी नीतिशास्त्र' विद्या प्रकाशन नागपूर १९६५
१३. दीक्षित, श्रीनिवास हरीमराठी अनुवाद, इ.स. १९०० पासूनचा नीतिविचार लेखिका मेरी वॉरनॉक म.त.म. मंडळ पुणे-४, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९८७.
१४. गायधने, सुरेंद्र मूल्यनिवेदन एक अतिनीतिशास्त्रीय चिकित्सा, प्रगतीशील साहित्य केंद्र नागपूर १९६६
१५. डमरी, मुकेशचंद्र पाश्चात्य नीतिदर्शन, भारतीय विद्या प्रकाशन, दिल्ली, २०००
१६. मिश्र, डॉ. हृदय नारायण उन्नत नीतिशास्त्र, शेखर प्रकाशन, इलाहाबाद - २००२.
१७. सक्सेना, लक्ष्मी नीतिविज्ञान के मूलसिद्धांत, उत्तर प्रदेश ग्रंथ अकादमी, लखनऊ, १९७२.
१८. वर्मा, वेदप्रकाश अधि-नीतिशास्त्र के प्रमुख सिद्धांत, अलाइड पब्लिशर्स लिमिटेड, नयी दिल्ली, द्वितीय संस्करण १९६५

ईम्युन्युअल कान्टचे आदेशावादी तत्व : एक विवेचन 161

१६.वर्मा, राजेंद्र

नीतिशास्त्र की समकालीन प्रवृत्तियाँ, मध्यप्रदेश
ग्रंथ अकादमी, भोपाल, १९६७

२०.वर्मा, अशोक कुमार

नीतिशास्त्र की रूपरेखा (पाश्चात्य और भारतीय)
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २०१३

२१.वर्मा, वेदप्रकाश

नीतिशास्त्र के मूल सिद्धांत, अलाइड पब्लिशर्स
लिमिटेड, नयी दिल्ली, चतुर्थ संस्करण १९६५

२२.वर्मा, अशोक कुमार

नीतिशास्त्र मीमांसा, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

C

C